

Doi: 10.56 737/2953-7843-2026.03-19

ԱՍՍՏՈՒՐ ՍԱՐԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՎԱՀՐԱՄ ՂԱՀՐԱՄԱՆԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՊՕՂԻԿՏՈՍ՝

Կոստանդնուպոլսի երբեմնի Մեսէ պողոտայի՝ ներկայիս քաղաքապետարանի հարեանութեամբ գտնուող զբօսայգում, պահպանուել են աւերակները մի հսկայանիստ կառուցի², որ մինչ Հագիա Սոֆիայի հիմնումը մայրաքաղաքի ամենամեծ եկեղեցին է եղել՝ կերտուած Երուսաղէմի Սողոմոնեան տաճարի նմանութեամբ³: Այս սրբավայրը վեր էր խոյացել Անիկիա Յուլիանայի նուիրատութեամբ, որ համարուում էր իր օրերի ամենահարուստ եւ ազդեցիկ կինը. նա Արեւմտահռոմէական կայսր Ուրբրիոսի եւ Պլակիդիա Կրտսերի դուստրն էր, Թէոդոսեան հարստութեան շառաւիղ, ազնուագարմ ու տոհմիկ, ի հակադրութիւն իր ժամանակակից գահակալների (Յուստինոս Ա. եւ Յուստինիանոս Ա.), որ գեղջկական ծագում ունէին: Տաճարի շինարարական արձանագրութիւնը փառաբանում էր բարեգործ տիկնոջ առատաձեռնութիւնն ու ճաշակը՝ դրանով իսկ գայթակղութիւն եւ մարտահրաւէր հանդիսանալով նոր իշխանաւորների համար: Թերեւս հէնց այս հանգամանքով տարուած՝ Յուստինիանոս կայսրը գահ բարձրանալուց քիչ անց ձեռնամուխ եղաւ Հագիա Սոֆիայի կառուցմանը: Սրա օգտին է թերեւս այն, որ ըստ աւանդութեան շինարարութիւնն աւարտելով՝ Յուստինիանոսը բացականչել է. «Սողոմոնն, ես գերազանցեցի քեզ»,— վստահաբար իր խօսքն ուղղելով նաեւ այս աշխարհից արդէն հեռացած Յուլիանային, որի բարի համբաւը հանգիստ չէր տալիս իրեն: Ահռելի տէ-

^{1*} Ստացուել է՝ 15.04.2026, գրախօսուել է՝ 25.05.2026: էլ. հասցէ՝ asa-saryan@yandex.ru, kagramanyan68@mail.ru:

² Շինութեան պեղումների նախնական զեկոյցը տե՛ս R. Martin Harrison, N. Firatli, Excavations at Sarachane IN Istanbul: First Preliminary Report, Washington, DC: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1965, էջ 232 եւ յջ.:

³ Տե՛ս <https://turkisharchaeonews.net/object/church-st-polyeuctus>:

րութեան գլուխ անցնելուն պէս կայսրը Յուլիանայից պահանջել էր ունեցուածքի զգալի մասը յանձնել արքունի գանձարան, սակայն Յուլիանան մերժելու կատարեալ ձեւ էր գտել. ի պատասխան մանրախնդիր կայսեր կեցուածի՝ մեծագնիւ տիկինը ընտանեկան ոսկեղէնից թիթեղներ էր ձուլել տուել եւ հրամայել էր դրանցով ծածկել իր ճարտարապետական գոհարի տանիքը՝ աննկարագրելի շուք եւ անհասանելի ճոխութիւն հաղորդելով տաճարին⁴, որ նուիրուած էր քրիստոնեայ աշխարհի մեծագոյն սուրբերից մէկին՝ յաղթող վկայ Պօղիկոսոս Մելիտինեցուն: «Ուղղափառ հանրագիտարանը» բերում է Զ. դարասկզբի արձանագրութեան տեղեկութիւնը. ըստ դրա սուրբի անունով առաջին տաճարը Կոստանդնուպօլսում կառուցել է Թէոդոս Բ.-ի կինը՝ Եւդոկիա կայսրուհին, Ե. դարում⁵, իսկ Անիկիա Յուլիանան շարունակել է իր մեծ մայրիկի սրբասէր ընթացքը: «Երրորդութիւնը բարձրարարելու սիրոյն Եւդոկիա կայսրուհին առաջինն այստեղ կառուցեց Աստուծոյ ծառայ Պօղիկոսոսի տաճարը⁶: Սակայն տիկինն այն չդարձրեց մեծ եւ սքանչելի, քանզի մարգարէական հոգին յուշել էր, որ իր սերունդներին է վիճակուած այդ: Ուստի օրհնեալ նախնիների փառքն ու արքայական արիւնը շորորդ սերնդեամբ ժառանգելով՝ Յուլիանան արդարացրեց ցեղի մայր կայսրուհու սպասումները, եւ ճոխացնելով բարձրացրեց կառուցը՝ փոքրիկ մատուռը հասցնելով ներկայիս չափերին ու վայելչութեանը»⁷: Առանձնակի ուշադրութեան արժանի դրուագ. վայելչութիւնը ներկայ շարակարգում հերթապահ դրուատական որոշիչ չէ. յուշարձանի հմայքն այն աստիճանի էր, որ Խաչակրաց Դ. արշաւանքի մասնակիցները թանկարժէք մետաղներ եւ ակնեղէն կողոպտելու եւ բեռնելու փոխարէն Պօղիկոսոսի տաճարի քանդակազարդ սիւներն էին աւարի վերածել ու տեղահան անելով՝ տարել Վենետիկ⁸: Նուրբ եւ մանրաքան-

⁴ Հմմտ. Anthologia Graeca, I,10: Աղանունի սրբազանի գրութեամբ. «...բարեպաշտ տիկին մը Յուստինիանոսի օրով, այդ եկեղեցւոյն ներքին կողմը ոսկեղէնով զարդարած է, իր ստացուածքը նոյն կայսրէն ազատելու համար». տես Մ. ԵՊՍ. Ա.ՂԱՆՆՈՒՆԻ, Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 132:

⁵ Տես https://www.pravenc.ru/text/2_580_954.html:

⁶ Պօղիկոսոսին նուիրուած մէկ այլ եկեղեցի կանգնեցուած է եղել Կոստանդնուպօլսի տասներորդ թաղամասում՝ Պղնձե քառասեան կամ քառադարպասի (τετράπυλον) հարեւանութեամբ եւ ենթադրաբար կործանուել է 461 թ. հրդեհից. տես https://www.pravenc.ru/text/2_580_954.html:

⁷ Տես <https://www.johnsanidopoulos.com/2018/01/the-church-of-saint-polyeuktos-in.html>:

⁸ Տես <https://www.savevenice.org/project/so-called-pillars-of-acre-from-the-palace-church-of-saint-polyeuktos-in-constantinople>:

դակ պաճուճանքի վերաբերեալ պէտք է անդրադառնալ այն պնդմանը, թէ տաճարի կառուցման ընթացքին լայնօրէն կիրառուեցին Սասանեան Պարսկաստանի զարդական տարրերը, եւ «հնարաւոր է, [դրանով] սկիզբ դրուեց գմբեթաւոր բազիլիկայի նոր ճարտարապետական տեսակին, որը կատարելագործուեց աւելի ուշ շրջանում՝ Հագիա Սոֆիան կառուցելիս»⁹:

Տաճարի ճոխութեան եւ բարձրաճաշակութեան վերաբերեալ վկայութիւններին, ինչպէսեւ Մկրտիչ վարդապետ Աւգերեանի աշխատասիրած սրբախօսական երկից կարելի է տեսնել, որ նկարագրեալ ճոխութեան եւ պատուի արժանացած սուրբն առանձնակի կերպով էր սիրուած արեւմուտքում: Հայոց ծիսական հին մատեաններում եւս Պողիկտոսի յիշատակը կատարելու յատուկ օրեր նշուում են¹⁰, սակայն ներկայիս Օրացոյցում իր անունը չկայ, մինչդեռ սուրբը մարտիրոսուել է Քաղկեդոնի ժողովից շատ առաջ, այսինքն՝ ընդունուած եւ տօնելի պիտի համարուի բոլոր հին Եկեղեցիներում: Ընդ որում՝ մեր պարագային, իր անձնագոհութիւնից բացի, թերեւս պէտք է ի նկատ առնուէր նաեւ մարտիրոսի ծագումը: Ճիշտ է, հայկական աղբիւրները հնարաւորինս զուսպ են Պողիկտոսի ազգութիւնը յիշատակելիս, իսկ օտարներից ոմանք պնդում են, թէ նա յոյն ծնողների զաւակ էր¹¹, սակայն սրան հակառակ Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունին ասում է. «Անմահ թատերգակն Գորնէյ, որ 1643-ին բեմադրեց Պողիկտոսը եւ պանծացուց անոր յիշատակը, հայազգի կը համարի զայն եւ իշխանական ցեղէ, եւ կ'անուանէ հայ իշխան, [որ սերում է թագաւորական արիւնից]»¹²: Սրբազանը շեշտում է նաեւ, որ սուրբի

⁹ Տէս՝ R. MARTIN HARRISON, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul* (London: Harvey Miller, 1989), 77–81, 137–144, ուր մանրամասն քննուում են տաճարի քանդակագարդ յարդարանքն ու դրա արեւելեան (մասնաւորապէս՝ Սասանեան) նախշերը: Տէս նաեւ՝ Cyril Mango, *Byzantine Architecture* (New York: Harry N. Abrams, 1976), 102–104, եւ ROWLAND J. MAINSTONE, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church* (London: Thames & Hudson, 1988), 146–152՝ գմբեթաւոր համակարգերի ձեւաւորման եւ վաղ նախակերպի ընդհանուր համապատկերի կապակցութեամբ: Տաճարի զարդական ծրագրի գաղափարական եւ գեղագիտական մեկնաբանութեան համար տես նաեւ՝ CAROLYN L. CONNOR, *The Color of Ivory: Interpretations of Early Byzantine Votive Ivories* (Princeton: Princeton University Press, 1998), 94–95: Ճարտարապետութեան եւ արուեստաբանութեան ասպարէզ մտնելուց խոսափելով՝ պարզապէս նկատենք, որ «Սասանեան» անուան տակ առաւել հաւանական է հայկականը պիտի ընկալուի. Հայաստանից սերող սուրբի յիշատակն անմահացուած էր իր ծննդավայրի ճարտարապետութեան եւ զարդարուեստի աւանդոյթների կիրառմամբ:

¹⁰ Տէս վկայաբանութեան վերտառութիւնը:

¹¹ Տէս օր., https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=5536:

¹² «Seigneur Arménien», տէս Մ. ԵՊՍ. Ա. ՂԱՒԻՆՈՒՆԻ, *նշ. աշխ.*, էջ 132, հմմտ. Կորնէյի 420-րդ բանատողը. «Polyeucte a du nom, et sort du sang des rois»:

ազգութեան վերաբերեալ հայր Ղեւոնդ Ալիշանը եւս նոյն տեսակէտն ունի¹³: Մարտիրոսի կապակցութեամբ Հրաչեայ Աճառեանը գրում է. «Ս. Պողիկտոս հայագգի, Մելիտինեցի, (Գ. Հայք), հռովմէական բանակի հարիւրապետ: Արեւելքի կուսակալ Փելիքսը, շատ բարձր գնահատելով նրա արժանիքը, իր միակ աղջկան՝ Պաւլինէին ամուսնացրել էր նրա հետ...»¹⁴: Զարմանալի է, որ հետազոտողներից շատերը կամ ընդհանրապէս լռութեան են մատնում Պողիկտոսի հայ լինելու հանգամանքը, կամ նշելով հանդերձ, որ «Պողիկտոս... երեւան կուգայ Գ. դարու կիսուն (250) Ծոփաց աշխարհի կողմերը»¹⁵, աւելորդ են համարում շեշտելը, որ տուեալ ժամանակաշրջանում Գ. Հայքը հիմնականում միատարր էր, եւ անգամ Պողիկտոսից մէկ եւ կէս դար յետոյ Մելիտինէի բնակչութեան հիմնական մասը տակաւին հայեր էին՝ վկայ սուրբ Եւթիմիոսը, որին ծնողները լոյս աշխարհ էին բերել Մելիտինէի սուրբ Պողիկտոս տաճարում իրենց աղօթքներն ուղղելով քաջայաղթ վկային¹⁶: Ուշագրաւ է, որ Եւթիմիոսի ազգութեան կապակցութեամբ դարձեալ հայկական աղբիւրները մեծաւ մասամբ լուռ են¹⁷, փոխարէնն օտարները սուրբի յիշատակը տօնախմբելիս իրենց եկեղեցիներում երգում են.

Երանելի մենակեաց այր,
Երիմիոսն սուրբ արբահայր
Ծագումով եւ ազգութեամբ հայ,
Մանկուց լցուեց սիրով անծայր:
Հաստատուելով Պաղեստինում
Օրն անձկութեամբ էր անցկացնում,
Մեզ օրինակ եղաւ կեանքում
Սովորեցրեց խոնարհութիւն,
Կինել զուարթ եւ հաստատուն¹⁸:

¹³ Այս առթիւ տես ՂԵՒՈՆԳ ԱԼԻՇԱՆ, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ., Վենետիկ, 1869, էջ 239 եւ յջ.:

¹⁴ ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Դ., Երեւան, 1942, էջ 266:

¹⁵ ՏԵՍ «Տաթեւ տարեցոյց», 1928, Գ. ԳԱՊՊԷՆՃԵԱՆ, Պողիկտոս, էջ 227:

¹⁶ ՏԵՍ Պողիկտոսի վկայաբանութիւնը:

¹⁷ ՏԵՍ «Յայսամաւորք», Կոստանդնուպօլիս, 1834, Ա., էջ 39:

¹⁸ Հմմտ. «Byzantine Monthly Menaion, Volume Five: January, Metropolitan Cantor Institute, Byzantine Catholic Seminary, Pittsburgh», Փէնսիլվանիա, էջ 64: Այս ծիսական երգում թերեւս ակնարկում է Եւթիմիոսի հիմնած անապատը Պաղեստինում. «...շինեաց վանս զայրն յորում Դաւիթ արքայն փախստական թաքեցաւ ի Սաւուղայ». տես «Յայսամաւորք», անդ: Պէտք է նկատել, որ Եւթիմիոսը ոչ միայն մշտապէս խոստովանել է իր հայ լինելու հանգամանքը, այլ նաեւ օտարութեան մէջ ըստ կարելոյն սերտ կապեր է պահել հայրենակիցների հետ՝ փորձելով ամեն կերպ աջակցել ու սատարել: Սա վկայում է իր վարքի հետեւեալ տողերով.

Մեկրտինէի սուրբ Պօղիկտոս հայկական եկեղեցուց առաջ յիշեցինք Կոստանդնուպօլսի երկու եկեղեցիները, որ ընծայուած էին սուրբ Պօղիկտոսին: Արժէ յաւելել նաեւ Ռավեննայի իր եկեղեցին, «որուն նաւակատիքը կը կատարուէր ապրիլ 9-ին»¹⁹, – ինչպէս նկատում է Աղաւնունին ու յաւելում, որ սուրբի անունով եկեղեցի պէտք է եղած լինի նաեւ Եգիպտոսում՝ հիմնաւորելով. «Նոյն տեղը գտնուած հողէ կանթեղներէն ոմանք նուիրուած են ի յիշատակ նոյն սուրբին, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ Լուվրի Թանգարանը պահուած նոյն կանթեղներու արձանագրութիւններէն»²⁰:

Անշուշտ չափերով Կոստանդնուպօլսի տաճարին չի կարող զուգահրուել Պօղիկտոսի երուսաղէմեան հայկական տաճարը, որ հազար տարուց աւելի աւերուած եւ անյայտ է մնացել: Լոկ 1894-ին պատահաբար յայտնաբերուեց բաւականին լաւ պահպանուած մի մեծ խճանկար, որ իր Զ. դարի արձանագրութեամբ (Վասն յիշատակի եւ փրկութեան ամենայն Հայոց զորոց զանուանս Տէր գիտէ) վկայում էր, թէ Սաղիմի ներկայիս Դամասկեան դարպասների մօտ հայկական վանք է եղել²¹:

«Երբ մեր հայր Եւթիմիոսը նոր էր սկսել իր անապատի ձեւաւորումը, ինքը եւ իրեն յարած տաներկու եղբայրները տակաւին կարիքի մէջ էին... [Իւրաքանչիւրն իր գործն էր անում], իսկ Դոմետիանոսը տնտես էր կարգուել առաջին տարուայ համար: Եւ այնպէս պատահեց, որ շուրջ չորս հարիւր հոգուց բաղկացած հայերի մի խումբ, որ Սուրբ քաղաքից գնում էր Յորդանան, ճանապարհից շեղուելով եկաւ նորահաստատ վանքը: Եւ սա ըստ իս կանխորոշել էր վերին Նախախնամութիւնը՝ Եւթիմիոսի առաքինութիւնը եւ Աստծու պարգեւած շնորհը բացայայտելու համար: Եւ եկողներին տեսնելով՝ ծերունի Եւթիմիոսը կանչեց Դոմետիանոսին ու ասաց. «Այս մարդկանց ուտելու բան տո՛ւր»: Իսկ սա պատասխանեց. «Պատուարժան հայր, մառանում անգամ տասը հոգու կերակրելու համար անունդ չկայ, ինչպէս կարող եմ այս բազմութեանը հաց տալ»: Իսկ աստուածահաճոյ եւ մարգարէական շնորհով լեցուն այրն ասաց. «Արա՛ այնպէս, ինչպէս ասացի, քանզի Տիրոջ խօսքերն են. «Պիտի ուտեն, եւ դեռ պիտի աւելանայ» (Բ. Թագ. Դ. 44): Եւ երբ տնտեսը գնաց այն փոքրիկ խուցը, որը ոմանք մառան էին անուանում, եւ ուր ընդամենը մի քանի նկանակ հաց կար, չկարողացաւ բացել դուռը, քանզի Աստծու օրհնութիւնը մինչեւ առաստաղ լիացրել էր խուցը: Ուստի կանչելով եղբայրներից մի քանիսին՝ նա դուռը հանեց ծխնիներից, եւ հացերն սկսեցին դուրս յորդել: Նոյն օրհնութիւնը տարածուեց նաեւ զինու եւ ձէթի վրայ: Բոլորը ճաշակեցին ու կշտացան, եւ երեք ամիս շարունակ վանականները չէին կարողանում դուռն իր տեղը դնել հացի առատութեան պատճառով».*Cyril of Scythopolis, Lives of the monks of Palestine, Trans. R., M. Price, Kalamazoo, Mich. Cistercian Publications, 1991, էջ 22–23:*

¹⁹ Ա.ՂԱՒՆՈՒՆԻ, 132:

²⁰ Անդ, 133:

²¹ Մանրամասն տես Ա.ՂԱՒՆՈՒՆԻ, 133–137, հմմտ. ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԳ. ԱԹԱՋԱՆԵԱՆ, Գ. ՄԱԳՅԵԱՆ, Հայ Երուսաղէմ, Երեւան, 2003, էջ 60–61, ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ՎՐԳ. ԱԹԱՋԱՆԵԱՆ, Գ. ՄԱԳՅԵԱՆ, Երուսաղէմի Հայոց սրբավայրերը, Երեւան, 2003, Մոսկովա, էջ 80–81, հմմտ. https://gropedia.com/page/birds_mosaic_jerusalem, նաեւ «New Studies in the

Թէ սուրբի անունով քանի՞ եկեղեցի կառուցուեց, դժուար է ասելը: Ներկայ դրութեամբ որոնողական համակարգերը կամ արհեստական բանականութիւնները գործող սուրբ Պողիկտոս չեն նշում²², այսինքն՝ քարերը չեն դիմացել դարերի փորձութեանը: Սրանց դիմաց՝ փոշի դարձած քարերին հակառակ գոյատեւել են սուրբ Պողիկտոսին ձօնուած՝ մագաղաթի կամ թղթի վրայ դրոշմուած յուշարձանները՝ իր ուղին ներկայացնող պատմութիւնները, որ յոյս, հաւատ եւ կամք են ներշնչել անթիւ-անհամար քրիստոնեաների: Պողիկտոսի վկայաբանութեան մի քանի խմբագրութիւն է պահպանուել: Ձեռագրագէտ Օբէն իր հիմնարար աշխատութեան մէջ²³ նշում է, որ սկզբնաղբիւրը սուրբին ձօնուած Ներբողեանն է՝ գրուած մօտաւորապէս 363 թուականին, որի համար հիմք հանդիսացած աւելի վաղ բնագիրը չի պահպանուել²⁴:

Վկայաբանութեան հայերէն հիմնարար տարբերակները Մխիթարեանների հրատարակութեամբ են՝ Ա) «Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց հատրնտիր քաղեալք ի Ճառընտրաց» եւ Բ) «Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի Տօնացոյցի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»²⁵: Առաջինում տպագրուածի արեւելահայերէն փոխադրութիւնը Մայր Աթոռը լոյս է ընծայել «Վարք սրբոց» քառահատոր հրատարակութեան Դ. գրքում²⁶: Ստորեւ փոխադրեալ ներկայացնում ենք բազմաթիւ աղբիւրների համադրութեան եղանակով Մկրտիչ Ազգերեանի հեղինակած վկայաբանութիւնը, որ ծանօթագրութիւնների եւ բացատրութիւնների շնորհիւ փաստօրէն վեր է ածուել մի փոքրիկ ուսումնասիրութեան: Հեղինակի բացատրութիւնները թողնելով բնագրի նմանութեամբ փակագծերի մէջ եւ շարադրանքի վերջում, մեր նշումները զետեղում ենք տողատակում:

Archaeology of Jerusalem and Its Region», Collected Papers, Vol. XIV, Amit Re'em, Ghaleb Abu Diab, Jacques Neguer, Yossi Nagar, Jerusalem 2021, Elisabetta Boaretto and Yana Tchekhanovets, New Archaeological Study of the Armenian “Birds Mosaic” Chapel in Jerusalem, էջ 119–141:

²² Երուսաղէմի սուրբ Պողիկտոսում պատարագ մատուցում է միայն սուրբի տօնին, առանց հաւատացեալների, որպէսզի խճանկարը չվնասուի:

²³ Տէս Բ. AUBÉ, Polyeuete dans l'histoire: Étude sur le martyre de Polyeuete d'après des documents inédits. Paris: Firmin-Didot, 1882:

²⁴ Անդ, էջ 38:

²⁵ Ա) Տէս հտ. Բ., Վենետիկ, 1874, էջ 239–254, եւ Բ) հտ. Ապալից, Վենետիկ, 1810, էջ 446–461:

²⁶ Ս. էջմիածին, 2010, էջ 57–71:

Սուրբ Պօղիկոսու գինաւորի վկայաբանութիւնը

Սուրբի յիշատակը հայկական եւ յունական Յայսմատուրֆներում յունուար 9-ին է, լատինների մատեաններում փետրուար 13-ին: Բողլանդեան Հենսֆենիոսը²⁷ փետրուարին է յիշատակում՝ իր Բ. հատորի 650–655 էջերում, նաեւ Սիմէոն Մետափրաստէսը²⁸, Անանունը²⁹ եւ այլք (1):

Դեկոս եւ Վաղերիանոս կայսրերի իշխանութեան ժամանակներում է ապրել Քրիստոսի քաջ զօրական սուրբ Պօղիքոսը (կամ Պօղիկոսոսը, ըստ յունական հնչողութեան՝ Բօլիէլգոս, որ նշանակում է բազմաղօթք: Նա Փոքր Հայքի Մելիտինէ քաղաքից էր, որը կոչում է նաեւ Մելտենի կամ Մալաթիա՝ Երրորդ Հայքում Խարբերդ Կարմիան, Եփրատ գետի մօտ (2):

Պօղիքոսան սկզբում հեթանոս էր, ծնունդ էլ կռապաշտ [ծնող]ներից: Եւ քանի որ երեւելի տոհմից էր, կնութեան առնելով դուստր Պաւլինէին, փեսայ դարձաւ քաղաքի իշխանին, որի անունը Փելիքս էր: Պօղիքոսոսը մեծ պատուի էր արժանացել զինուորական կարգում՝ արքունի զօրականների մէջ՝ այն գնդում, որը կոչում էր Գեռանովօլոս, այսինքն՝ Շանթահարող կամ Կայծակնարկու (3):

Մելիտինէում կար մէկ այլ զօրական եւս՝ հաւատքով քրիստոնէայ, Նէարքոս անունով, որ մեզ մօտ Նէարխոս է ասւում: Աստուծոյ տնօրինութեամբ Պօղիքոսոսը նրա հետ յոյժ մտերմացաւ: Եւ դարձան ընկեր, սիրելի եւ մտերիմ բարեկամ, աւելի՛ քան հարազատ եղբայրներ, այնքան, որ մի հոգի էին երկու մարմնի մէջ:

²⁷ Գոդֆրիդուս Հենսֆենիոս (1601–1681) – բելգիացի Յիսուսեան պատմաբան եւ բանասէր, Բողլանդեան միաբանութեան հիմնադիրներից:

²⁸ Մետափրաստէս – Ժ. դարի բիզանդացի մատենագիր, պետական գործիչ եւ վարքագիր: Մականունն ստացել է սուրբերի հին եւ ոճապէս անհարթ վարքերը հաւաքելու եւ բարձր գրական, պաշտօնական ոճով վերաշարադրելու հանգամանքով. «Μεταφραστής» իմա՝ «վերածեւակերպող» կամ «վերաշարադրող»:

²⁹ Ակնարկը Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πολυεύκτου (Bibliotheca Hagiographica Graeca BHG 1568) վկայաբանութեան մասին է, որի հեղինակը տակաւին չի պարզուել:

Այս սիրոյ մտերմութեան շնորհիւ Պօղիքոսոսը սովորեց եւ ընտելացաւ քրիստոնէական օրէնքներին եւ ըմբռնեց կոռպորատիւթեան սնոտի պաշտամունքների ստուծիւնը: Տեսնելով իր բարեկամ Նէարխոսի համեստ ու առաքինի վարքը՝ նա ընդօրինակում էր վերջինիս առաքինութիւնները եւ առաւել առաջադիմում: Ու թէեւ դեռ չէր մկրտուել, սակայն ապրում էր որպէս կատարեալ քրիստոնեայ: Նա նման էր մի պտղալից ձիթենու, որն արժանի է տնկուելու Աստուծոյ տանը: Իսկ Նէարխոսն անդադար ջանք էր թափում, որպէսզի ընկերն իր վայրենի ծառից պատուաստուի բարի ձիթենու բնին (Հմմտ. Հռովմ. ԺԱ. 17–24):

Այն ժամանակ ինքնակալներ Դեկոսի եւ Վաղերիանոսի դաժան հրամանը քրիստոնեաների դէմ տարածուեց ամենուր (4): Եւ բոլոր քաղաքներում ընթերցում էին արքունի հրովարտակները, թէ՛ ով դառնայ կուռքերի պաշտամունքին, թո՛ղ խաղաղութիւն վայելի, իսկ ով յանձն չառնի՝ մահուամբ սպանուի, եւ նրա ամբողջ գոյքը թո՛ղ բռնագրաւուի: Հրովարտակը հասաւ նաեւ Մելիտինէ քաղաք՝ իշխան Փելիքսին, որպէսզի ինչ քրիստոնեայ գտնի՝ տանջի մինչ ի մահ:

Երբ Նէարխոսը լսեց այս հրամանը, ակնկալում էր, որ որպէս քրիստոնեայ իրեն կբռնեն ու կսպանեն, ուստի եւ պատրաստում էր մեռնել ի սէր Քրիստոսի անուան: Բայց նաեւ շափազանց տրտում ու մտահոգ էր իր սիրելի բարեկամ Պօղիքոսոսի համար, քանզի կարծում էր, թէ վերջինս կզրկուի անանց պսակից՝ դեռեւս մկրտուած չլինելու եւ ճշմարիտ հաւատքի մէջ հաստատուած չլինելու պատճառով: Եւ Նէարխոսի սիրտը ճմլում էր, որովհետեւ իրեն սպասում էր յաւիտեան բաժանում անսահման սիրելի ընկերոջից:

Եւ սաստիկ տրտմութեան պատճառով Նէարխոսը չէր համարձակում նայել բարեկամի երեսին. այլ հենց տեսնում էր նրան՝ ցաւագին հեծեծում էր, աղիքները գալարում էին, եւ սիրտը լցում էր: Նա առանձնակալով դառնապէս արտասուում էր եւ ուժգին պաղատանքով աղօթում էր Տիրոջն իր ընկերոջ համար:

Իսկ Պօղիքոսոսը, նրան այդպէս տրտում տեսնելով մէկ, երկու անգամ, հարցնում էր տրտմութեան պատճառը, բայց Նէարխոսը չէր համարձակում ասել այն, ինչ ունէր սրտում: Մինչեւ որ, Պօղիքոսոսի թախանձանքին ականջալուր ասաց. «Իսկ ի՞նչպէս շտրտեմ, ո՞վ սիրելի բարեկամ. քանզի ահա շատ շուտով քանդուելու է իմ եւ քո անխղճի կարծուած ամուր բարեկամութիւնը, եւ դրանից հեղձամաղձուկ վիճակում է սիրտս»:

Այս լսելով՝ Պօղիքոսսի մտքերն ավեկոծուեցին, եւ տարակուսած կրկին հարցնում էր. «Ո՛վ իմ սիրելի բարեկամ, որտեղից ես այդպիսի տխուր բաներ գուշակում, ի՞նչ է այս անակնկալ լուրը, որ լսում եմ քեզնից: Աղաշում եմ, համարձակ ասա՛, ի՞նչ կայ քո սրտում»:

Նէարխոսն ասաց. «Մի՞թէ չլսեցիր արքունի հրովարտակի խօսքը Քրիստոսի ծառաների դէմ, որն ինձ ստիպում է մահուամբ բաժանուել քեզնից եւ քեզ թողնել հեթանոսական կորստեան վտանգաւոր վիճակում: Եւ ահա մեծապէս տխրում եմ ոչ թէ իմ ապագայի, այլ իմ սիրելի ընկերոջ համար:

Այնժամ երանելի Պօղիքոսսը ժպտաց եւ ասաց նրան. «Ո՛վ իմ սիրելի բարեկամ, թող ո՛չ մի կերպ տրտմութիւն չիջնի քեզ իմ պատճառով. քանզի ինչպէս դու ես, այնպէս եւ ես եմ Քրիստոսի հաւատարիմ ծառան, եւ ակնկալում եմ մեր Փրկիչ Քրիստոսից, որին հաւատում եմ ամենայն ճշմարտութեամբ, որ Իր ընտրեալների հետ ինձ եւս բաժին ու մասնակցութիւն կտայ, քանզի դրա առհաւատչեան արդէն կանխաւ ստացել եմ տեսիլքի միջոցով:

Եւ պատմեց նրան իր տեսիլքը. «Երազում տեսնում էի, որ Քրիստոս վրայից հանեց զինուորականի այս աղտեղուած քղամիդը եւ ուսերիս գցեց պայծառ թիկնոց, նաեւ ինձ մի թեւաւոր ձի տուեց: Եւ գիտեմ, որ իմ վրայից հանուած աղտեղի պատմուճանը հեթանոսութեան կարգի համաձայն իմ նախկին երկրաւոր զինուորութեան վիճակն էր: Իսկ պայծառ զգեստները գուշակում են, որ վկայական մահուամբ երկնաւոր զինուորութեան մէջ պիտի միանամ փառաւոր կարգերին, քանզի թեւաւոր ձին էլ ցոյց է տալիս, որ արագաթռիչ ընթացքով երկրից պիտի վերանամ դէպի երկինք: Եւ արդ, մտքով լուսաւորուեցի: Ժամանակն է, որ ես մարտիրոսանամ եւ մկրտուեմ իմ արեամբ, եթէ չհասնեմ աւագանի մկրտութեանը, առ որն շտապելու եմ այսուհետ»:

Երբ նէարխոսը լսեց Քրիստոսի վկայի լուսաւոր խօսքերը, հոգով գուարճացաւ եւ խնդութեամբ բացականչեց. «Դու գտար քո անձի ցանկալին՝ ճշմարիտ Լոյսը, մեր Քրիստոս Աստծուն: Եւ արդ, ուրախ եմ ի Տէր, որ արժանի եմ եղել այդպիսի բարեկամ ունենալու»:

Այնժամ Պօղիքոսսը, Հոգով աւելցուն, գնաց իր աներոջ՝ քաղաքի իշխան Փելիքսի մօտ եւ նրանից խնդրեց քրիստոնեաների դէմ ուղղուած արքունի հրովարտակը՝ իբր թէ տեսնելու համար, թէ ինչ խօսքեր են գրուած այնտեղ: Սակայն իր քրիստոնեայ լինելու մասին նրան դեռ ոչինչ չայտնեց: Բայց երբ ընթերցեց անիրաւ հրամանը, չկարողացաւ հանդուրժել հե-

Թանոսների կուրուժիւնը, այլ հրովարտակը պատուելով՝ վայր նետեց եւ տնից դուրս ելաւ: Եւ տեսնելով հեթանոսներին, որոնք ուսամբարձ տանում էին տասներկու կաւէ կուռքեր ու զանգեր հնչեցնելով գնում էին, որպէսզի դրանք կանգնեցնեն հրապարակի զոհասեղանի վրայ, վազեց, յափշտակեց նրանց ձեռքից ու գետինն զարկեց, ոտքերով կոխոտեց եւ մանր-մանր փշրեց (5): Սակայն այդ պահին ոչ ոք չհամարձակուեց նրա դէմ խօսել, քանի որ քաղաքապետի փեսան էր:

Իսկ նրա աներ Փելիքսը, իմանալով եւ լսելով Պողիքտոսի արածը, շափազանց տրտմեց. քանզի հենց ինքը պիտի վրէժխնդիր լինէր, ինչպէս որ հրաման էր ստացել թագաւորներից՝ շարշարելու քրիստոնեաներին: Ուստի սգում էր իր փեսայից զրկուելու համար: Այս իսկ պատճառով կանչեց Պողիքտոսին եւ սկսեց քաղցրութեամբ խրատել, որ ետ կանգնի Քրիստոսից. «Ապա թէ ոչ, — ասում էր, — ո՛չ մարդկանցից մէկը, ո՛չ իսկ անմահ աստուածները կարող են ներել քո այդ յանդգնութիւնը, որով համարձակուեցիր փշրել աստուածներին: Եւ ի՞նչպէս ես յանձն առնում զրկուել ընտանիքիցդ ու զաւակներիցդ, իմ դստերը թողնել որպէս լքուած այրի եւ օտարանալ քաղցր կեանքից՝ ոչ թէ բնական մահով, այլ շարագործի պէս՝ մահապարտների նման:

Սուրբը պատասխան տուեց ու ասաց. «Այսուհետեւ ո՛չ զաւակի ու կնոջ մասին եմ հոգում, եւ ո՛չ առաւել եւս երկրաւոր բաների մասին, այլ փափագում եմ երկնաւոր, անանց վայելչութիւնը եւ անթառամ պսակները»:

Այնժամ մօտեցաւ Պողիքտոսի կինը՝ Պաւլինէն, լացակումած կոծում էր ու ողբում, եւ բազում աղաչանքներով յորդորում էր ամուսնուն՝ հեռանալ Քրիստոսից, ոչ թէ կուռքերից (6):

Նոյնն էին աղաչում նաեւ նրա բոլոր ծանօթներն ու բարեկամները՝ արտասուելով աղերսում էին: Իսկ երանելին ամենեւին շլտեց բարեկամների թախանձանքը եւ կնոջ ողբը, այլ ինքն էր ջանում, որ եթէ հնարաւոր լինի, Տիրոջ խօսքը [քարոզել]ով նրանց ձգի դէպի ճշմարտութեան ճանապարհը:

Այնժամ դատաւորը (Փելիքսը), իր քաղցրութիւնը դառնութեան փոխելով, հրամայեց դահիճներին հարուածել Պողիքտոսի բերանին՝ սպառնալով նրան կեանքից զրկել ծանր շարշարանքներով: Իսկ սուրբ վկան, զուարթութեամբ ընդունելով հարուածները, հոգով եռում էր՝ հասնելու վկայական արեան հանդէսին:

«Պատրաստ եմ, — ասում էր, — մեռնելու Տիրոջ անուան համար՝ պէս-պէս տանջանքներով ու դառն կտտանքներով. քանզի ինձ համար Քրիստոսն է կեանքը, եւ մեռնելն է շահ: Եւ փառք եմ համարում զինուորագրուել ան-

մահ Արքային, որն ինձ խաւարից դէպի լոյս կանչեց: Եւ տեսնում եմ իմ Փրկչին, որ կանգնած է իմ կողքին եւ զօրացնում է ինձ»:

Եւ դարձեալ նրա կին Պաւլինէն արտասուքով թախանձում էր Պօղիքտոսին, որ խնայէր իրեն ու իր ընտանիքը եւ դառն մահուան տարաժամ չհանդիպէր: Իսկ առաքինի նահատակը, արհամարհելով պատրանքները Չարի, որը կնոջ միջոցով եւ ընտանեկան գորովով խորհում էր դաւել իրեն, սկսեց կշտամբել կնոջն ու ասաց.

«Մի ողբայ ինձ, այլ լացիր քո անձի եւ հօրդ տան համար, որ պաշտում էք մունջ կուռքերին եւ ահեղ Արարչի արդար դատաստաններով ձեր ու ձեր որդիների համար մշտնջենաւոր գեհնն էք ժառանգում: Մինչդեռ եթէ ինձ լսէք՝ կեանքի խորհրդակից կլինեմ ձեզ. թողէք պատիր բաների սնոտիութիւնը եւ ճանաչէք ձեր Ստեղծողին՝ ճշմարիտ Աստծուն: Եւ ինչպէս չէք ըմբռնում ձեր աստուածների ստույթիւնը, չէ՞ որ ես՝ մի մահկանացու մարդ, ոտքի տակ տուեցի ու փշրեցի նրանց, եւ ահա դուք աստուածների կարօտ մնացիք: Յառա՛ջ, ականջալուր եղէք ինձ, թշուառականներ, եւ երանելի կլինէք, քանզի կծանօթացնեմ ձեզ ճշմարիտ եւ անմահ Աստծուն, որ իր սիրելիներին պարգեւում է յաւիտենական կեանք եւ անմահութիւն»:

Այս եւ սրանից աւելին քարոզելով՝ սուրբը շատ կռապաշտների ձգեց դէպի ճշմարտութիւն, եւ նրանք դարձի եկան առ Տէրն ամենքի: Այս պատճառով ամբոխը սրտմտած աղաղակով դիմեց իշխանին, որ փութով կորստեան մատնի այդ մարդուն. «Որպէսզի,– ասում էին,– իր խօսքերի կախարդանքով չմոլորեցնի բոլորին»:

Եւ դատաւորը նրա վրայ գլխատման վճիռ կայացրեց:

Եւ երբ երանելին մեծամբոխ ժողովրդի հետ խնդութեամբ գնում էր դէպի նահատակութեան վայրը, նրան ընդառաջ ելաւ իր հոգեկից, սիրելի ընկերն ու բարեկամը՝ Նէարխոսը, եւ խնդութեան ողջոյն տուեց սուրբին, իսկ Պօղիքտոսը, նայելով նրան, ասաց.

«Ո՛վ իմ ընկեր սիրելի, ահա հասաւ ժամը, որ ես վայելեմ քո արդիւնաբեր բարեկամութեան եւ խօսքերի պտուղը եւ ի սէր Քրիստոսի հրաժարուեմ այս անցաւոր կեանքից՝ ընդունելով անանցը: Տեսնում եմ նաեւ մի լուսատեսիլ երիտասարդի, որն ինձ շտապեցնում է վկայական նահատակութեան ընթացքի մէջ՝ իմ արեամբ մկրտուելու համար: Եւ սրա համար մի՛ տրտմիր, որ քեզնից առաջ անցայ դէպի պսակն ընթանալիս, քանզի մեր Բարերարի տուրքերն առատ են: Եւ արդ, եղբայր իմ Նէարխոս, մի՛ մոռացիր բարեկամութիւնն անխզելի»:

Իսկ դահիճները զայրանում էին սուրբի խօսքերի վրայ եւ ստիպում էին շտապել դէպի գլխատման վայրը, ուր եւ նրան տանելով՝ հատեցին քաջ զինաւորի գլուխը: Եւ այսպէս Քրիստոսով վախճանուեց երանելի Պօղիքտոսը Տիրոջ 249 կամ 259 թուականին:

Այնժամ Նէարխոսը, միաբանուելով այլ բարեպաշտների հետ, համոզեց դահիճներին եւ վերցրեց սուրբի մարմինն ու պատուով ամփոփեց մի արժանաւոր տեղում, ուր եւ յետոյ նրա տապանի վրայ մատուռ կառուցուեց, եւ բժշկութիւնների երեւելի հրաշքներով այն դարձաւ հաւատացեալների ուխտատեղի:

Ասուում է նաեւ երանելի Նէարխոսի մասին, թէ նա վայելուչ կտաւներ վերցնելով՝ հաւատքով թաթաւեց սուրբ Պօղիքտոսի արեամբ եւ տարաւ իր Կանանէոտոն³⁰ (7) քաղաքը, ուր մի քանի օր անց նահատակուեց նաեւ ինքը, ինչպէս ասում են՝ հրոյ ճարակ դառնալով: Սակայն նրա մասին յատուկ վկայաբանութիւն չկայ: Յոյները նրան առանձին են յիշատակում, սակայն Պօղիքտոսի անունն առաւել հռչակուեց ոչ միայն Հայոց աշխարհում, այլեւ յոյների մէջ եւ Արեւմուտքում:

Սուրբ Սաբաս արքայի աշակերտը՝ Կիրեղ միայնակեացը, սուրբ Եւթիմիոսի վարքում պատմում է, որ վերջինիս ծնողները՝ Պօղոսը եւ Դիոնեսիան, սուրբ Պօղիքտոսի նահատակութիւնից շուրջ հարիւր տարի անց նրա քաղաքակիցներն էին՝ բնակւում էին Մելիտինէում: Եւ քանի որ նրանք զաւակ չունէին, որովհետեւ Դիոնեսիան ամուլ էր, հաւատքով գնացին սուրբ Պօղիքտոսի մատուռը եւ բազում օրեր ջերմեռանդ աղօթքներով խնդրում էին, որ իրենց որովայնի պտուղ շնորհուի:

Եւ մի գիշեր նրանց տեսիլք երեւաց, ու մի ձայն լսեցին, որն ասում էր. «Քաջալերուեցէք եւ խաղաղ թող լինեն ձեր հոգիները, քանզի Աստուած ձեզ մի արու զաւակ է պարգեւելու, որն իր անունը պիտի ստանայ բարի ու անդորր ոգուց եւ իր գործերով պիտի արդիւնաւորի այդ անունը, եւ նրա ծնուելով Տէրը Եկեղեցուն անդորր պիտի շնորհի:

Եւ այդպէս էլ եղաւ. քանզի նրանց մի որդի ծնուեց, որի անունը դրուեց

³⁰ Այս անունով կամ անգամ դրա աղաւաղուած տարբերակով քաղաք յայտնի չէ: Աւգերեանի (7) ծանօթագրութեան մէջ Կանանէոփտաց տարընթեցուածն է: Ենթադրելի է, որ ճանճապանութեան համար նպաստաւոր բնութիւն ունեցող հայկական քաղաքը իր անունն ստացել հէնց այդ հանգամանքի բերումով եւ հայերէն Մեղրիտունը, դարձել է յուն. Μελιτηνή, լատ. Melitene, որ հնդեւրոպ. նոյն մեղ-մել (ղ=լ) արմատից կազմուած լինելով գուցէ լատին գրիչին ստիպել են կաթ ու մեղր հոսեցնող երկրի՝ Քանաանի հետ կապել (հմտ. Եւք Գ. 8):

Եւթիմիոս, ինչը թարգմանում է որպէս բարեհոգի կամ անդորրասիրտ եւ գուարթամիտ: Եւ շուրջ հինգ ամիս անց՝ Տիրոջ 378 թուականին, ասպարէզից վերացաւ արիանոսական Վաղէս կայսրը, եւ եկեղեցին խաղաղութիւն ու անդորր գտաւ:

Իսկ մանուկ Եւթիմիոսը, սրբութեամբ մեծանալով, քահանայ դարձաւ եւ վերակացու կարգուեց Մելիտինէի սահմաններում գտնուող վանքերի ու մենաստանների վրայ: Նա յաճախակի էր այցելում սուրբ Պօղիքոսի տաճարը եւ երբեմն երկար ժամանակով այնտեղ առանձնանում էր: Սուրբ Եւթիմիոսի յիշատակը մենք նշում ենք յունուար ամսի 20-ին:

Յանուն սուրբ Պօղիքոսի նաեւ Կոստանդնուպօլսում կառուցուեց Եկեղեցի, որի խորանի ծածկը Յուստինիանոս կայսեր օրօք մաքուր սուկով պատեց Յուլիանէ անունով մի բարեպաշտ տիկին: Սրա մասին երկարօրէն գրում է սուրբ Գրիգոր Տուրովնեցին (Գրիգոր Տուրացի) իր «Հրաշքների գրքում» (Գիրք Ա., գլուխ 103), ուր եւ յայտնում է հետեւեալը. «Կոստանդնուպօլսում Պօղիքոսս վկան մեծարում է մեծ պատուով ու պաշտամունքով, մանաւանդ այն պատճառով, որ թէպէտ նա փայլում է նաեւ այլ մեծամեծ զօրութիւններով ու հրաշքներով, սակայն յատկապէս ընդունուած է իբրեւ սուտ երդուողների դէմ մօտալուտ վրէժխնդիր, որովհետեւ երբ որեւէ ծպտեալ յանցագործի կասկածելով բերում են նրա տաճարը՝ շարագործը կամ իսկոյն խոստովանում է իր արածը՝ սարսափելով սուրբ վկայի զօրութիւնից, կամ, եթէ սուտ երդում է ուտում, իսկոյն եւ եթէ աստուածային վրէժխնդրութեան հարուած է ստանում:

Սուրբ Պօղիքոսսի այս զօրութիւնը մեծապէս հուշակուեց նաեւ նախնի փռանկ ժողովրդի, այսինքն՝ հետագայի Ֆրանսիական ազգի մէջ: Այդ իսկ պատճառով նոյն ինքը՝ Տուրովնեցին (Գրիգոր Տուրացին), Ֆրանկների պատմութեան է. գրքի 6-րդ գլխում գրում է, թէ Քլօտար Ա. որդին՝ Մերովինգների արքայատոհմի շառաւիղ, Բուրգունդիայի արքայ սուրբ Գօնթրամնոսը (532–592), իր եղբօր՝ Փարիզի Խարիբերտ (թագաւորել է 561–567 թթ.) արքայի մահից յետոյ, այսպէս էր ասում իւրայիններին.

«Ահա ուխտի դաշինքը, որ եղաւ մեր միջեւ. այն է՝ ով առանց իր եղբօր հաւանութեան մտնի Փարիզ քաղաք, թող կորցնի իր ժառանգութեան բաժինը: Եւ թող սուրբ Պօղիքոսս վկան՝ սուրբ Հիլարիոսի եւ Մարտինոսի հետ մէկտեղ, լինի նրա դատաւորն ու հատուցողը»:

Ապա շարունակում է. «Սակայն դրանից յետոյ իմ՝ [Գրիգոր Տուրացու] հարազատ Սիզիբերտոսը մտաւ այնտեղ, եւ աստուածային դատաստա-

նով մատնուելով կորստեան՝ կորցրեց իր բաժինը. նոյնը պատահեց նաեւ Շիլպերիկոսին» եւ այլն (8):

Սուրբ Պողիբտոս վկան անուանի էր հին հաւատացեալների համար՝ որպէս Եկեղեցու դէմ նախավկանների բոյլի ներկայացուցիչ: Այդ պատճառով մեր Յայսմատուրքներում եւ հին յոյն հեղինակի՝ Անոնիմոսի, այսինքն՝ Անանունի վկայագրերում միաբան գրուում է, թէ առաջին հալածանքի ժամանակ Երուսաղէմում նախ վկայեց սուրբ Ստեփանոսը, երկրորդ հալածանքի ժամանակ Աղեքսանդրիայում նահատակուեց սուրբ Փիլիմոնը (կամ Փիլորոմոսը), իսկ երրորդի ժամանակ՝ աստուածային Պողիբտոսը Հայոց Մելիտինէում: Սրա համար էլ յոյները ժամագրքում ասուում է. «Նա առաջինն էր, որ այդ գաւառում վկայեց Քրիստոսի համար»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(1) Թէպէտեւ առայժմ ձեռքներին չունենք սուրբ Պողիբտոսի մասին մեր փափագած «Ճառքնախի» վկայաբանութիւնը, բայց այդ բացը լրացնում են բոլոր ազգերի Յայսմատուրքները, որոնք համահունչ են հայկականին: Դա հաստատում է նաեւ Բողանդեանների առաջ բերած յոյն նոխարան հեղինակ Անանունը: Նոյնն են կրկնում նաեւ Սուրիոսը եւ Կպոմմանոսը: Կայ նաեւ Անանուն հեղինակի մէկ այլ լատիներէն գործ, որը յիշեալների համառոտութիւնն է: Այդ իսկ պատճառով մենք, պահպանելով մեր Յայսմատուրքների ոճը, դրան յարմարեցրինք նաեւ այլոց գրուածքների որոշ հատուածներ:

(2) Բողանդեան Հենսֆենիոսն այստեղ (650-րդ էջում) տալիս է հետեւեալ աշխարհագրական տեղեկութիւնը. «Մելիտինէն (ասում է նա) Փոքր Հայքի ֆաղաֆ է՝ համանուն գաւառի կենտրոնը, Եփրատ գետից ոչ հեռու՝ նրա աջ կողմում: Հին ժամանակներում փոքր ւան էր. Տրայանոս կայսեր (98 – 117) հրամանով ֆաղաֆ դարձաւ³¹ եւ աստիճանաբար ընդարձակուելով՝ հոյակապ տեսք ստացաւ տանարներով, վանառանոցներով, զով հանգստավայրերով, բաղնիքներով ու պարսպից դուրս գտնուող թատրոններով: Եւ նոր պարսպով պատեց Յուստինիանոսը, ինչպէս ասացինք յունուարի 10-ի (յիշատակին)՝ Մելիտինէի Դոմետիանոս եպիսկոպոսի վարժում, որ փայլեց Զ. դարի վերջին:

³¹ Նկատենք, որ իբրեւ քաղաք Մելիտենեն յիշատակուում է դեռեւս Սալմանասար Գ. (Ք. ա. 859–824) սեպագրերում. տե՛ս «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան», Երեւան, հտ. 3, 1986, էջ 761:

Իսկ մենք աշխարհագրական տեղեկությունների համար ընթերցողին ուղղորդում ենք դէպի հայերէնով հրատարակուած աշխարհագրութեան գրքերը:

(3) Ըստ հեթանոսական առասպելների՝ կարելի էր ասել, թէ հռոմէական զօրքի մի գունդ Արամազդեան կամ Դիոսեան (Իւպիտերեան) է կոչուել, եւ քանի որ Արամազդը (Իւպիտերը) համարուած ու նկարուած էր որպէս շանթառափ (կայծակնացայտ), նոյն շքեղ անունը տրուել էր նաեւ գնդին: Սակայն յոյն Անոնիմոսը բերում է գիտութեան համար կարեւոր մէկ այլ պատճառ: Նա ասում է, թէ երբ Մարկոս (Արեւիոս Անտոնինոս) ինքնակալը պատերազմի ելաւ բարբարոսների դէմ, հռոմէական զօրքերը նեղուեցին ծարաւից. եւ կայսրը վարանում ու տագնապում էր, քանի որ թշնամիները զօրանում էին իր դէմ: Կայսերական զօրքի մէջ կար ֆրիստոնեաների մի գունդ (որը հետագայում դարձաւ ֆրիստոնեաների ու հեթանոսների խառնուրդ): Այդ նոյն գնդում էին զինուորագրուած Պօղիփոսն ու Նէարխոսը: Նրանք գնացին մի առանձին վայր, աղօթքի կանգնեցին եւ Աստծուց անձեռեւ խնդրեցին ծարաւի դէմ: Եւ ահա յանկարծակի ամպերը պատեցին երկինքը, եղան ահեղ որոտներ ու կայծակներ, եւ յորդ անձեռեւ տեղաց: Անձեռեւից ֆրիստոնեաները զովացան, իսկ կայծակների շանթերից բազում բարբարոսներ կործանուեցին: Դրանից յետոյ գնդի անունը մնաց ֆոլմինատորոս, այսինքն՝ շանթառափ: Այս հրաշալի անձեռեւ, որ եղաւ Տիրոջ 174 թուականին ֆրիստոնեաների աղօթքով, յիշատակում են նաեւ հին ու անուանի հայերը՝ սուրբ Յուստինոս վկան, Տերտուլիանոսը, Եւսեբիոսը, Որիգինէսը եւ նրանցից յետոյ եկածները:

(4) Բոլոր վկայաբանների սովորութիւնն է՝ ինչպէս այստեղ՝ սուրբ Պօղիփոսի վարժում, այնպէս եւ իր ժամանակակից այլ սուրբերի պատմութեան մէջ, միասին յիշատակել երկու կայսրերի՝ Դեկոսի եւ Վաղերիանոսի թագաւորութիւնն ու հալածանքները: Դրա համար Հենսֆենիոսը կայսերական պատմութիւնից տալիս է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Դեկոսը թագաւորել սկսեց Տիրոջ 249 թուականին եւ իսկոյն ֆրիստոնեաների դէմ հալածանքներ յարուցեց. դրանք հալածանքների կարգում եօթներորդն են... Դեկոսի եւ իր որդու կործանումից յետոյ յաջորդեց Գաղոս Ոստիղիոսը, որն իր որդի Վօլուսիանոսին գահակից դարձրեց եւ շարունակեց Դեկոսի սկսած հալածանքները: Սակայն երբ սուրբերն սպանուեցին, զօրքի համաձայնութեամբ էմիլիանոսը հասաւ իշխանութեան. եւ երեք ամիս անց նրա ասպարէզից վերանալուց յետոյ՝ Տիրոջ 254 թուականին, տիրեց Վաղերիանոսը՝ իր որդի Գաղենոսի հետ, եւ սաստիկ հալածանք յարուցեց ֆրիստոնեաների դէմ, որն ութերորդն է: Հիմնուելով «Ծա-

ղիկ վարուց արբոց»³² ձեռագրի վրայ՝ ասում է, թէ այդ ժամանակ՝ 259 թուականին, Վաղերիանոս եւ Գաղենոս կայսրերի օրօք է նահատակուել սուրբ Պօղիֆոսը: Արդ, ըստ այդմ, նոյն կարծիքին է յայտնում նաեւ Հենսֆենիոսը, հնարատր համարելով, որ Պօղիֆոսը Նէարխոսի հետ զինուորագրուած լինի Դեկոսի ժամանակներից, իսկ ապա նահատակուած լինի Վաղերիանոսի եւ Գաղենոսի օրօք: Եւ դա թերեւս այն նոյն ժամանակն էր, երբ Վաղերիանոսը պատերազմ էր մղում պարսիկների դէմ, որոնցից յաղթուելով 260 թուականին՝ յետոյ շարաշար սպանուեց (խողխողուեց):

Կարելի է նաեւ ասել, թէ այս կայսրերը նորոգել են քրիստոնէականների դէմ Դեկոսի նախապէս հանած հրովարտակը՝ անելացնելով իստագոյն սպանալիքներ. եւ այս պատճառով Դեկոսի հալածանքները համարուել են անընդհատ տեսած մինչեւ այդ ժամանակները:

Բարոնիոսը³³ սրա մարտիրոսութիւնը վերագրում է Դեկոսի թագաւորութեան Բ. տարուն, որն ըստ նրա՝ Տիրոջ 254 թուականն է, սակայն նրա այս հաշիւը մենք բազում անգամ ուղղել ենք: Այս տարեթիւր (254-ը), թէպէտեւ ընդունելի է մեզ համար, սակայն անտեղեակ չենք, որ այսպիսի ֆննութիւնների մէջ ամենի համար էլ հեշտ է սխալուելը:

(5) Յ(ովհաննէս Դ) Բասիլն ասում է. «Կոստուն մտնելով՝ բոլոր կոտորը փշրեց»: Սակայն մենք [բնագիրը] նշգրտեցինք՝ հիմնուելով հայկական եւ այլ վկայաբանների միաբան գրուածքների վրայ, որոնցից ոմանք նշում են, թէ /կոտորի/ թիւր տասներկուս էր:

(6) Յ(ովհաննէս Դ) Բասիլը դարձեալ հեռանում է վկայաբաններից՝ ասելով. «Եւ նրա կինն աղաչում էր սուրբին հաստատուն մնալ Քրիստոսի հաւատփի մէջ»: Մինչդեռ մնացած բոլոր հեղինակները գրում են ճիշտ հակառակը, թէ նա (Պաւլինէն) արտաստմով թախանձում էր ամուսնուն ուրանալ Քրիստոսի հաւատքը, որը նա նոր էր ընդունել:

(7) Նէարխոսի այս գործը, ինչպէս նաեւ նրա ֆաղափի անունը, մենք գտնում ենք մեր Յայսմատուրֆեան օրինակներում: Դա հաստատում է նաեւ Բոլանդեանների յիշատակած յոյն Անանուն հեղինակը՝ խօսքը շարադրելով այսպէս.

«Բարեպաշտ եղբայրներից ոմանք ամփոփեցին նրա սուրբ մարմինը Հայոց Մելիտինէ ֆաղափում՝ իրենց համար յափտենական ժառանգութիւն ստա-

³² *Իմա՛* Flores Sanctorum:

³³ Չեզարէ Բարոնիօ (1538–1607) – *կարդիինալ, աստուածաբան, պատմաբան, որ արժանացել է Կաթողիկ եկեղեցու պատմահայր կոչմանը:*

նալով: Եւ չորրորդ օրն էր, որ եղաւ Պօղիփոսի վախճանն ու մարմնի ամփոփումը: Սրան գործակից եղաւ նաեւ Նէարխոսը: Նա վերցնելով իր բարեկամ վկայի արիւնը եւ մաքուր կտաների մէջ փաթաթելով /մասունքները/՝ տաւրաւ Կանանէնովտաց ֆաղաքը՝ նրանց ընծայելով փրկութեան զէնք եւ երանելի ստացուածք»:

Այստեղ Հենսֆենիոսը «չորրորդ օրը» հասկանում է որպէս սուրբի՝ դէպի Քրիստոս դառնալուց յետոյ ընկած ժամանակը, որը եւ հաւանական է՝ հաշուի առնելով նրա մաքի վերջին յայտնութիւնը (դարձը): Իսկ ֆաղաքի մասին Հենսֆենիոսն այստեղ դարձեալ իրաւացիօրէն գրում է. «Թէ ո՛ր ֆաղաքն է դա, մեզ անյայտ է»: Ապրիլի 22-ին, ուր նա համառօտ կերպով կրկնում է Պօղիփոսի եւ Նէարխոսի վարքը, նշում է. «Մինչեւ այժմ մեզ անյայտ է /այդ վայրը/. բայց հաւանական է թոււմ, որ այն Հայոց աշխարհում է, եւ գուցէ հէնց այնտեղ էլ մարտիրոսութեամբ վախճանուել է Նէարխոսը»: Դրա համար էլ նա վերնագիրը դնում է բացարձակ հաստատուն. «Հայաստանում վկայած սուրբ Նէարխոս վկայի մասին»: Սակայն (Հենսֆենիոսը) որեւէ /ընդարձակ/ վկայաբանութիւն մէջ չի բերում, այլ միայն տեղեկացնում է, թէ յոյների մօտ ապրիլի 22-ի տակ գրուած է. «Այսօր սուրբ վկայ Նէարխոսը կրակով նահատակուեց»: Իսկ նրանց ժամագրում երգում է. «Առ քեզ՝ Փրկչիդ ունեցած աստուածային բոցավառ տենչանքի պատճառով, Նէարխոսն ասում էր. «Կրակն անգամ ինձ Քեզնից չի բաժանի»:

Իսկ մեր Յայսմատուրբի մէջ՝ միայն այստեղ՝ Արաց ամսի Բ.-ին, որն ըստ անշարժ տոմարի յունուարի 9-ն է, վերնագիրը երկուսի համար այսպէս է դնում. «Սուրբ Պօղիփոսի եւ Նէարխոսի վկայաբանութիւնը»,– սակայն յաջորդիւ շարադրում է միայն առաջինի (Պօղիփոսի) նահատակութիւնը, եւ ոչ թէ երկուսինը: Նէարխոս (կամ ըստ յունաց՝ Նէարխոս). մեզանում յունարէն հայցական հոլովի վերջաւորութեամբ դարձել է Նէարխոն, Ուրտեղ «Նէարխոս» նշանակում է Նաւապետ, իսկ «Նէարխոս» կարող է թարգմանուել նաեւ որպէս Նոր իշխան:

(8) Գրիգոր Տուրօնացու մանրապատում գրուածքների մէջ գտնում են այնպիսի հանգամանքներ (պատմութիւններ), որոնք Բոլլանդեանները հաստատ չէին հանդուրժի, եթէ մատենագիրը լինէր արեւելցի կամ աննշան մէկը, այլեւ բազմապատիկ առարկութիւններով կծաղրէին ու անխնայ կմերժէին:

Սակայն ուրախ ենք, որ Հենսֆենիոսը, ակնածանք ունենալով Տուրօնացու հանդէպ, նրա խօսքերը մէջբերում է առանց նախատիւնի, բայց յիշատա-

կելով Ներոն կայսեր գմրուխտը³⁴: Եւ իր դիտարկումները մեզ պիտանի կլինեն այլ տեղերում՝ ընդդէմ նոր մատենագիրների անհիմն ֆննադատութիւնների կապակցութեամբ:

(9) Եւ վերջում ասեմ-իմացի՛ր, որ սուրբ Պօղիփոսի անունը լատին գրիչները բազմաթիւ տարբերակներով են գրում՝ Բօլիէւդոս, Բօլիօդոս, Բօլիֆոդոս, Բօլիօդոս եւ այլն: Այլեւ չենք խօսում, թէ որոշ տպագրութիւնների մէջ դրել են Բօլիֆրադէս, ինչպէս նաեւ Մելիտինէի փոխառէն՝ Մարիդանիա, որը յետին վրիպակ է:

Իսկ թէ ինչպէս է, որ սուրբի նահատակութեան օրը Յայսմաւորֆներում դրուած է յունուարի 9, մինչդեռ լատինների մօտ մեծ տարբերութեամբ դրում է փետրուարի 13, այս խնդիրը ոչ ոք չի լուծում: Լատինական որոշ աղբիւրներում դրում է յունուարի 10 (ինչպէս եւ մեզանում՝ մեր հին Ճաշոցներից մէկի մէջ): Այս կապակցութեամբ Հենսֆենիոսն ներկայ հնարաւոր պատճառն է բերում. «Օրերի նշանակման այս տարբերութիւնը հաւաքանաբար ծագել է սուրբի յունական վարից կամ դրա յաւելուածից, ուր վկայութեան օրը բացատրուում է այսպէս. պոսդէսսարօն իդօն իանուարիօն³⁵՝ ըստ հնչման՝ յունուարի իդոսների³⁶ նախաֆառորդին: Դրանով լատինները կարծում են, թէ նշանակում է յունուարի իդոսների չորրորդ օրը, որ է ամսուայ տասներորդ օրը (ինչպէս եւ Հերվետոսն³⁷ է թարգմանում): Իսկ յոյները վերցրին դրան նախորդող օրը, այսինքն՝ յունուարի իմնը, որպէս թէ դա լինի յունուարի իդոսների չորրորդ օրից մէկ օր առաջ»:

Սակայն լատին միջավայրում սուրբի սովորական յիշատակի օրը փետրուարի իդոսն է, այսինքն՝ փետրուարի 13-ը: Տե՛ս նաեւ վերելի (7) ծանօթագրութեան մէջ նշուած այն «չորրորդ օրը», որը գուցէ այս իմաստով պէտք է հասկանալ, եւ ոչ թէ այնպէս, ինչպէս այնտեղ ասաց Հենսֆենիոսը:

³⁴ Կայսրը վատ տեսողութեան կամ որեւէ այլ պատճառով այս քարը երբեմն օգտագործում էր հեռուն կամ մահուան ասպարէզ ելած բռնամարտիկների կռիւները նայելիս: Սրանից առաջացել է Ներոնեան զմրուխտ՝ աշխարհին նայել սեփական դիտակով իմաստն արտայայտող կապակցութիւնը:

³⁵ Լատ. pro tessaron idon ianuariion:

³⁶ Իդոսը (Idus) հռոմէական օրացոյցի հիմնական հանգուցային օրերից էր՝ Կալենդների եւ Նօնների հետ միասին: Սկզբնապէս այն կապուած էր լիալուսնի հետ: Բառի ստուգաբանութիւնը վերջնականապէս յստակ չէ, սակայն այն աղերսակցում են «բաժանել» իմաստն արտայայտող արմատի հետ: Մարտ, Մայիս, Յուլիս եւ Հոկտեմբեր ամիսներին՝ Իդոսը ամսուայ 15-ին էր, իսկ մնացած ամիսներին՝ 13-ին:

³⁷ Հերվետոս (լատ.՝ Hervetus, Ֆրանս.՝ Gentian Hervet) – ֆրանսիացի նշանաւոր աստուածաբան, կանոնագէտ եւ թարգմանիչ (1499–1584):

Հենաֆենիոսը յաւելում է նաեւ, թէ լատիներէ մատենադարաններում պահուում են վկայաբանութեան հին ձեռագրեր, որոնց մէջ սուրբ Պօղիփոսի կատարումը կամ յիշատակը դրում է յունուարի 7-ին: «Այսպէս է դնում,– ասում է նա,– հին հռոմէականը, որը կոչում ենք սուրբ Հերոնիմոսի անուամբ վկայաբանութիւն, նոյնպէս եւ սուրբ Կիրակոսի վանքի մատեանը, որից յաճախ օգտուել է Բարոնիոսը: Նոյնպէս եւ հոիմովացիների ու հոիշենովացիների ձեռագրերը»: Այս ամենը մեզ համար նպաստաւոր փաստարկ է:

Կայ նաեւ մէկ այլ համանուն վկայ՝ Պօղիփոսու Կեսարացի³⁸, որի մասին պիտի խօսենք ըստ Յայսմատուրհների յիշատակուող սուրբերի հերթականութեան: Նրա տօնը հայկականում դեկտեմբերի 24-ին է, յունականում՝ դեկտեմբերի 19-ին, իսկ լատիներէ մօտ՝ մայիսի 21-ին:

Հ Ի Մ Ն Ա Բ Ա Ո Ւ Ե Ր

Սրբախոսություն, վկայաբանություն, Սուրբ Պողիկոսու, Մելիտինէ:

РЕЗЮМЕ

В статье представлено комплексное историко-филологическое и источниковедческое исследование агиографической традиции, исторического контекста и архитектурного наследия, связанных с именем святого Полиевкта Мелитинского — одного из известных раннехристианских мучеников, почитание которого восходит к эпохе гонений III века. На основе сравнительного анализа письменных источников рассматривается вопрос армянского происхождения и знатного социального статуса святого в контексте историко-культурной среды Малой Армении.

Особое внимание уделено константинопольскому храму Святого Полиевкта, возведённому по инициативе Аниции Юлианы в начале VI века. В работе раскрываются историческое, идеологическое и архитектурное значение данного памятника, занимавшего видное место среди церковных сооружений столицы до строительства Святой Софии. Рассматриваются библейская символика храма и его концептуальная связь с традициями, восходящими к Храму Соломона. Отдельно анализируется интеграция сасанидско-персидских декоративных мотивов в византийскую архитектурную традицию и их роль в развитии

³⁸ *Իմա՛ Բանտապետ Պօղիքոսուր. տէն «Յայմատուրք», 1834, Բ. 72:*

купольной базилики как одного из ведущих типов церковного зодчества поздней античности. В статье также прослеживается распространение культа святого Полиевкта за пределами Малой Армении на основании материалов из Равенны, Египта и Иерусалима, включая критический анализ армянской мозаичной надписи VI века, обнаруженной вблизи Дамасских ворот. В заключение систематизируются основные редакции мученичества святого, включая критические издания Конгрегации мхитаристов, что позволяет уточнить ряд аспектов раннехристианской агиографии и межкультурных контактов на Ближнем Востоке.

SUMMARY

This article presents a comprehensive historical-philological and source-critical study of the hagiographical tradition, historical background, and architectural legacy associated with Saint Polyeuctus of Melitene, one of the prominent early Christian martyrs traditionally linked to the persecutions of the third century. Employing a comparative analysis of Armenian and Byzantine textual traditions, the study re-examines the available evidence concerning the saint's Armenian origin and noble status, situating his life and martyrdom within the socio-cultural environment of Lesser Armenia. Particular attention is devoted to the Church of St. Polyeuctus in Constantinople, commissioned by Anicia Juliana in the early sixth century. The article explores the historical, ideological, and architectural significance of this monument, which occupied a distinguished place among the ecclesiastical foundations of the imperial capital prior to the construction of Hagia Sophia. Special emphasis is placed on the sanctuary's biblical symbolism and its architectural dialogue with traditions associated with Solomon's Temple. The study further examines the incorporation of Sasanian-Persian decorative elements into Byzantine architectural practice and evaluates their contribution to the development of domed basilica forms in Late Antiquity.

The geographical diffusion of the cult of Saint Polyeuctus is also investigated through evidence from Ravenna, Egypt, and Jerusalem, including a critical assessment of the sixth-century Armenian mosaic inscription discovered near the Damascus Gate. The article concludes with a systematic review of the principal textual recensions of the saint's martyrdom, including the critical editions published by the Mechitarist Congregation, thereby contributing to a broader understanding of early Christian hagiography and cultural interaction in the Near East.

